

İBN TEYMIYYE VE MÜRCİE

Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İnal*

Özet: Mürctie mezhebi tekfir konusunda Harici fanatizmine ve nasları lafzi yoruma tabi tutma konusunda Ehl-i Hadisin katı tutumuna bir reaksiyon olarak ortaya çıkmıştır. Hariciler büyük günah işleyenleri kafir kabul etmiş ve onların öldürülmesinin caiz olduğunu iddia etmişlerdir. Ehl-i Hadise göre ameller imandan bir cüzdür ve amellerin ihmali küfre götürür. Bu anlayışa bir aksülamel olarak Mürctiiler ise bir müminin ancak küfrünü deklare etmek suretiyle dinden çıkacağı görüşünü savunmuşlardır. Onlar ayrıca büyük günah işleyenlerle ilgili hükmün ahrete ertelenmesi gerektiğini savunmuşlardır. Ebu Hanife Mürctienin kurucularından birisi olarak kabul edilir. Ehl-i Hadis'e mensup olmasına rağmen, İbn Teymiyye bu iki grup arasında orta yolu bulmaya çalışmıştır. Bu makalede İbn Teymiyye'nin bu konudaki kritik rolü ele alınmaya çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hariciler, Mürctie, Ebu Hanife, İbn Teymiyye, iman, tekfir.

Ibn Taymiyya and Murji'a

Abstract: The Murji'a emerged as an opposition to Kharijite fanaticism on the issue of takfir and as a reaction to the literal understanding of the scripture by Ahl al-Hadith. The Kharijite excommunicated those who committed grave sin and considered killing them lawful. Ahl al-hadith considered act (amal) as a constituent of belief and its negligence leads to unbelief. As a reaction to this understanding, the Murji'a held that one can be excommunicated only by declaring unbelief and act is not part of belief. For the latter, the judgement about the grave sinner needs to be postponed to the day of judgement. Abu Hanifa is seen as one of the founders of the Murjiite ideas. Though a member of Ahl al-hadith, Ibn Taymiyya İşaraa tried to find a conciliatory position between the two opposite groups, namely the Murji'a and Ahl al-Hadith. In this article his unique role in this discussion is examined.

Keywords: Kharijites, Murji'a, Abu Hanifa, Ibn Taymiyya, belief, takfir.

* * *

* Yrd. Doç. Dr. İbrahim Hakkı İnal, OMÜ İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi ABD, ibrahiminal@omu.edu.tr

Giriş

Bu makalede Mürcie hakkında genel bilgiler verildikten sonra, Mürcie'nin en önemli muarızları olan Ehl-i Hadis geleneğine mensup İbn Teymiyye'nin, Mürcie'ye ve dolayısıyla Mürci'likle itham edilen Hanefîlere ve özellikle Ebu Hanife'ye yaklaşımı ele alınacaktır. Çalışmamızda da görüleceği üzere, İbn Teymiyye mensup olduğu mezhebin Mürcie'ye karşı genel tutumunu devam ettirmekle birlikte, özellikle Ebu Hanife'nin Mürcie ile ilişkisi noktasında, şaşkıncu bir şekilde, mutedil bir yaklaşım sergilemektedir. Aşağıda da görüleceği üzere, bunu yaparken, İslami literatürün farklı disiplinlerinde bir ara çözüm mekanizması olarak değişik versiyonlarına şahit olduğumuz bir metoda başvurmakta ve ikili tasnifler ortaya koymaktadır. İbn Teymiyye'nin Mürci'e ve Ebu Hanife ilişkisine yaklaşımı vesilesiyle dikkat çekmek istediğimiz hususlardan birisi, Mürcie'nin tarih boyu en katı muarızları olan Ehl-i Hadis ekolüne mensup bir âlimin bile bu iki mezhep arasındaki imanın tarifi, amel-iman ilişkisi ve büyük günah meselesi gibi temel tartışma alanlarında bile yeni açılımlar ortaya koyabileceği konusudur. Bir başka ifadeyle, bu konudan hareketle aşağıda da izah etmeye çalışacağımız gibi, her hangi bir konudaki tartışmalar ile ilgili yalnızca teşekkül devrine yoğunlaşmayıp sonraki dönemlerin farklı bakış açıları barındırabileceği ihtimalini de göz ardı etmemek gerektiğidir. İrdelemek istediğimiz bir başka husus ise, İbn Teymiyye'nin Mürcie'yi ele alırken sergilediği şaşkıncu derecede mutedil tavrın ne tür kavramsallaştırmalar yoluyla ortaya koyduğudur. Mesela *Ğulat Mürcie'si* ve *Fukaha Mürcie'si* ayırımı zaten var olan ikili bir yapının karşılığı mıdır, yoksa bu ayırımın İbn Teymiyye'nin mutedil tutumunu ortaya koymasına imkan tanıyan stratejik bir boyutu var mıdır? ¹ "Ara kategoriler" demeyi uygun bulduğumuz bu ikili kavramsallaştırmaların bir değişik versiyonunu Hanefi-Maturidîlerin, Ebu Hanife'nin Mürci'liği

¹ Mürcîlerin iman tarifini incelerken, Kutlu, İbn Teymiyye'den nakille, imanı 'kalp ile tasdik dil ile ikrar' olarak açıklayan Ebu Hanife ve taraftarlarının bu tarifinin, Kûfeli fakih ve zahitlerin çoğunluğu tarafından da benimsendiğini ifade eder. İbn Teymiyye'nin aynı pasajda, Fukaha Mürciesi'nin karşıtı olarak Ğulat Mürciesin'den de bahsetmesi Kutlu tarafından fark edilmemiş olduğu anlaşılmaktadır. Bkz.Kutlu, "Mürcie", *DİA*; Bu çalışmada ele alacağımız tam da bu noktadır. Burada İbn Teymiyye'nin bu tesbitinin (*Kitabu'l-iman*, s. 141) gerçeği yansıtmadığından çok asıl üzerinde durulması gereken husus onun fakih ve zahit Mürcîleri Ğulat Mürciesi'nin ötekisi olarak sunmasıdır. Böyle bir ayırım yapmasının , Ebu Hanife ile ilgili 'sapık' fırkalardan birine mensup olduğu şeklindeki olumsuz algıyı bertaraf etmeye yönelik bir yönü vardır ki görebildiğimiz kadarıyla akademik çalışmalarda bu husus ihmal edilmektedir. Konunun ihmal edilmiş bu yönü aşağıda detaylıca ele alınmaya çalışılacaktır.

ithamına ya da problemine yaklaşımlarında da görmekteyiz. Bu cümleden olarak, tarihsel süreçte literatürde müşahede ettiğimiz, *Mezmun Mürcie-Memduh Mürcie* ayırımı, *Ehl-i Sünnet Mürciesi-Ğulat Mürciesi* ayırımı Ebu Hanife'nin Mürcî olduğu meselesine, Hanefilerin pragmatik yaklaşımının kavramsallaştırma boyutunda karşımıza çıkan yansımaları olarak görülebilir.²

Mürcie ile ilgili sadece ülkemizde değil Batı da çalışmalar yakın dönemde ortaya çıkmaya başlamıştır. İlk akademik çalışma J. Givony'nin W. M. Watt danışmanlığında hazırladığı "The Murji'a and the Theological School of Abu Hanifa: A historical and Ideological Study" isimli doktora tezidir.³ Konu ülkemizde doktora tezi düzeyinde Sönmez Kutlu tarafından ele alınmıştır.⁴

1.Mürcie'nin Ortaya Çıkışı Ve Görüşleri

Mürcie kelimesinin kökeni ile ilgili iki farklı görüş mevcuttur. Bunlardan birincisine göre *irca*, "ertelemek, sonraya bırakmak" anlamına gelirken ikinci görüşe göre ise "beklenti içinde olmak, ümit etmek" mânasındaki *recâ'* kökünden gelmektedir. Bununla birlikte, Mürcie

² Tarihsel süreçte Ebu Hanife'nin Mürcîliği probleminde Hanefilerin yaklaşımı ile ilgili olarak bkz. İnal, İbrahim Hakkı, "Hanefi Literatüründe Ebu Hanife'nin Mürcîliği Problemi", *İmam-ı Azam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi Sempozyumu*, Bursa 2005, ss. 225-230.

³ Yayınlanmamış doktora tezi 1977, Edinburgh University, Edinburgh; Batıda yapılan bir diğer tez İnal, İbrahim Hakkı, "The Presentation of the Murji'a in Islamic Literature", Yayınlanmamış doktora tezi. The University of Manchester, 2002; Gerek Batıda gerekse ülkemizde konuyla ilgili yeterince çalışma olduğunu söylemek mümkün gözükmemektedir. Batıda konuyla ilgili müstakil çalışma bulunmamaktadır. Yapılan makale düzeyinde çalışmaların başlıcaları şunlardır: Athamina Khalil, "The Early Murjia: Some notes". *Journal of Semitic Studies*, XXXV, I, 1990; Madelung, Wilfred, "The Early Murjia in Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism", *Der Islam*, 1982; "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as reflected in the Kitab al-iman of Abu Ubaid al-Qasim b. Sallam," *Studia Islamica*, XXXII (1970), ss. 233-254, "The Spread of Maturidism and Turks", *Actas do Congresso de Estudos Arabes e Islamicos, Caimbria-Lisbo*, 1968, Leiden: E. J. Brill, 1971, ss. 109-168. Pessagno, J. Meric, "The Murji'a and Abu Ubayd", *JAOS*, 59 (1975), ss. 387-394. Schacht, Joseph, "New Sources for the History of Muhammadan Theology", *Studia Islamica*, I (1953), ss. 23-42; "An Murjiite treatise: the Kitab al-Alim wa'l-muta'allim", *Oriens*, XVII (1964), ss. 96-117. Van Ess, Joseph, "Das Kitab al-Irja des hasan b. Muhammad b. al-Hanafiyya", *Arabica*, XXIII (1974), ss. 20-52. Talibi, Mohamed, "al-Irja de la Theologie du Salut al Kairovan au III./IX. Siecle", *Akten des VII. Kongresses fur Arabistik und Islamwissenschaft*, Göttingen 12-15 August 1974, ss. 348-363. Van Vloten, G., "Irdja", *ZDMG*, 45 (1891), ss. 161-167.

⁴ Asıl adı "Mürcie ve Horasan: Maverünnehirde Yayılışı" olan tez daha sonra *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

kelimesinin aslî harflerinin sonuncusu hemze olan *ircâ'*dan türemiş olduğu görüşü genel kabul görmektedir. Çeşitli tanımları yapılan Mürcie, siyasî ve itikadî bir fırka olarak Hz. Osman ve Hz. Ali başta olmak üzere, büyük günah işleyenlerin durumlarını Allah'a bırakıp, manevî sorumlulukları hakkında fikir beyan etmeyen topluluklara verilen ortak bir isimdir.⁵

Mürci'î zihniyetin ortaya çıkışını hazırlayan sosyo-politik koşullar Haricilerin dışlayıcı ve ötekileştirici tavırları olmuştur. Diğer taraftan Emevi-Haşimi çekişmesi, Emevilerin politikaları, kentleşme sürecinin doğurduğu problemler ve benzeri nedenler de bu zihniyetin ortaya çıkışı ve gelişimini etkilemiştir. Mürcie'nin ortaya çıkış sürecine kısaca değinmek gerekirse, bir yandan Hz. Osman'ın şehadeti diğer yandan ise Cemel ve Sıffin savaşlarında ölenlerin ve öldürenlerin durumunun ne olacağı sorusu ilk dönemde Müslümanları meşgul eden en önemli problemlerin başında geliyordu. Hariciler bu olaylara katılanların *mürtekib-i kebire* olmaları hasebiyle kâfir olduklarını söylüyorlardı ve daha sonra İbadiyye ve Necdiyye gibi mutedil kolları ortaya çıksa da özellikle ilk dönemde bu konuda takındıkları katı tavırları ve tekfirci zihniyetleri dolayısıyla Müslümanları tekfir ediyor ve onları öldürmeyi mübah sayıyorlardı. Haricilerin bu tavırları karşısında Abdullah b. Ömer, Sa'd b. Ebi vakkas, Üsame b. Zeyd gibi bu konularda fikir beyan etmekten çekinen tarafsızlar grubu ortaya çıkmıştı. Bu tavırları sebebiyle, bu olaylara karışmayan ve kenara çekilenler anlamında bu gruba Mutezile adının verildiğini görmekteyiz. Mürcie'nin ilk nüveleri diyebileceğimiz bu grup hakkında İbn Sa'd, "ilk Mürcie Hz. Ali ve Hz. Osman hakkında hüküm vermeyen ve bunu erteleyen kimselerdir" demektedir.⁶ Kutlu Mürci'e'nin başlangıcını söz konusu tavrı sergileyenlerin ön plandaki şahsiyeti olan Abdullah b. Ömer'in vefat yılları olan 60/680'li yıllara kadar götürmektedir.⁷ Emevîler devrinde yayılmaya başlamış olan Mürcie'nin temsilcileri arasında kelim alimi Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye, Haris b. Süreyç, müfessir Said b. Cübeyr, fakih Hammad b. Ebi Süleyman ve şairler Sabit b. Kutna ve Muharib b. Disar sayılabilir. Günümüze ulaşan ve Mürcii görüşlerin ele alındığı eser olarak Hasan b. Muhammed b. Hanefiyye'nin *Kitabü'l-irca'sını*⁸ görmekteyiz.

⁵ Kelimenin kökeni konusundaki tartışmalar için bkz. Kutlu, Sönmez, "Mürcie", *Diyanet İslam Ansiklopedisi; Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, ss. 28-32.

⁶ İbn Sa'd, *Tabakatü'l-kübra*, Beyrut, 1958, VI, s. 308.

⁷ Kutlu, "Mürci'e", *DİA*.

⁸ Van Ess, Josef, "Das Kitabu'l-irja des Hasan b. Muhammed b. el-Hanafiyye", *Arabica* (1974) XXIII, ss. 20-52.

Her ne kadar temel siyasi tavır olarak itidal çağrısı yapan bir mezhep olmakla birlikte Mürcie mensuplarının Haris b. Süreyc, Yezid b. Mühelleb, Zeyd b. Ali ve Muhammed b. Eş'as isyanlarını destekledikleri bilinmektedir. Mürcie'nin siyasi iktidarlara karşı mevalinin yanında olduğu ve onların Cüzcan, Faryab, Belh ve Aşağı Toharistan gibi bölgelerde Emevi yönetiminin yeni Müslüman olanlardan cizye ve haraç almaya devam etmesi gibi haksızlıkların karşısında durdukları bu konuda mücadele yürüten Sabit b. Kutna ve Ebu Sayda'ya destek verdikleri bilinmektedir. Abbasilerin ilk yıllarında Belh, Nisabur, Rey, Herat, Semerkant, Buhara ve Fergana Mürcie'nin yaygın olduğu yerlerdir. Bu şehirler arasında Belh'in Mürcienin kalesi anlamında "Mürciabad" olarak isimlendirildiği görülmektedir. Kutlu'nun vurguladığı üzere, Abbasiler döneminde bu bölgelerde Mürcie'nin manevi önderi Ebu Hanife'dir ve bu sebeptendir ki Mürcie denilince bu bölgelerde Ebu Hanife akla gelmektedir. Onun öğrencileri ve takipçileri sadece fıkhi görüşlerini değil itikadi görüşlerini de yaymaya çalışmışlardır. Bölgede genel olarak Mürciî akideyi bağlı Rey'de Neccariyye, Nisabur'da Kerramiyye ve Semerkant'da Maturidiye olmak üzere üç ekol ortaya çıkmış ancak bunlardan yalnızca Maturidiyye varlığını sürdürebilmiştir.

Mürcienin temayüz ettiği görüşler ve itikadî konular söz konusu olduğunda, onların Hariciler ve Ehl-i Hadis'in imanın tarifi ve büyük günah meselesinde katı tutumları karşısında İslam toplumunun entegrasyonunu sağlama endişesiyle mutedil görüşler ortaya koydukları ve ılımlı bir tavır sergilediklerini görmekteyiz. Gerek kaynaklarda gerekse günümüzde araştırmalarda Mürcie söz konusu edildiğinde özellikle bu konudaki görüş ve tavırlarının gündeme getirilmesi ve başka konularda serdettikleri hiç başka görüşlerinin olmadığı gibi bir tablo ortaya çıkması da aslında Mürcie'nin nasıl bir mezhep olduğu konusunda bize fikir vermektedir. Bazı araştırmacıların da son zamanlarda yaptıkları çalışmalarda vurguladıkları gibi, kanaatimizce Mürcie'nin özellikle İslam toplumuna mensubiyet konusunun temel meselesi olan imanın tarifi ve büyük günah meselesi ile gündeme gelmesi ve diğer kelami konularda kendilerinin neredeyse hiç gündem belirleyici olmaması şuna işaret etmektedir: Temelde Mürcie, Mutezile ya da Şia gibi ana akım İslam'dan farklı tarihsel süreçte ortaya çıkmış belirli aşamalar geçirmiş bazen farklı coğrafyalarda farklı tezahürleriyle varlığını sürdürmüş ve ilk teşekkül döneminde ortaya konulan temel eserler etrafında şerhler ve haşiyelerle bir literatür oluşturmuş ve varlığını günümüze kadar sürdürmüş ya da belli bir dönem

asırlarca devam ettirmiş bir yapının adı değildir. Aksine, imanın tarifi ve büyük günah meselesi gibi çok temel meselelerde görüşleri belirleyici etki bırakmış olsa da, son tahlilde Watt'ın da, değişik çalışmalarında, haklı olarak vurguladığı gibi, görüşleri daha sonra Ehl-i Sünnet tarafında 'absorbe' edilmiş bir 'genel bir tavrın' adıdır.⁹ Gerek irca risaleleri, gerek temel görüş ve tavırları Mürcie ile aynı olduğu için Mürcie'nin temsilcilerinden addedilen Ebu Hanife'nin risalelerinden¹⁰ ve bazı müelliflerin itikadî konularda yazdıkları kasidelerden müteşekkil müstakil bir literatürden bahsetmek mümkün gözükse ve tabakat-tarih eserlerinde bazı Mürcî şahsiyetlerden ve onların müdahil olduğu müstakil olaylardan söz edilmiş olsa da bütün bunlar Mürcie'nin özünde bir mezhep değil ilk dönem fitne olayları ve toplumsal kargaşalar karşısında İslam toplumunun birliğini savunma konusunda sergilenen genel bir tavrın adı olduğu kanaatini değiştirmek için yeter sebepler değildir. Karadaş'ın ifadesiyle 'Mürcienin mezhepliği'¹¹ konusundaki bu mülahazalardan sonra, imanın tarifi iman-amel ilişkisi, büyük günah işleyeninin durumu ve siyasi otorite karşısında takınılması gereken tutum gibi konularda Mürcî tavrı ele aldığımızda genel manada bahsedilen hususlardaki görüş ve tutumların aslında bu konulardaki Sünnî görüşün nüvelerini oluşturduğu görülür ki bu durum da yukarıda ifade ettiğimiz Mürcie'nin değişik konularda müstakil görüşlere sahip olarak tarihsel süreçte varlığını devam ettirmiş müstakil bir mezhepten ziyade teşekkül döneminin ilk safhalarında Sünnî tavrın bir yansıması olduğu tezimizi güçlendirmektedir.

Mürcie'nin itikadi konulardaki görüşleri söz konusu olduğunda genel tavırlarının Haricilik ve Ehl-i Hadis karşıtlığı üzerine oturduğunu tekrar vurgulamak gerekir. Temel konu olan imanın tarifinde *tasdik* yanında, Cehmiyye'nin marifeti şart koşması, Kerramiyye'nin *ikrarı* yeter şart olarak görmesi gibi detayda farklı görüşler söz konusu olsa bile genelde Mürcie'nin iman tarifinde değişmeyen ortak özellik 'amelin imandan bir cüz olmadığı' hususudur.¹² Bununla ilişkili olarak yine bütün alt grupların

⁹ Watt, W. M., "İslam Mezheplerinin Gelişiminin İncelenmesi", *Harran Ü. İlahiyat Fak. Dergisi*, Sayı: 19 Ocak-Haziran 2008.

¹⁰ Mustafa öz, İmam-ı Azam'ın Beş Eseri, İstanbul 2016. Ebu Hanifenin risalelerini tahlil edildiği müstakil bir eser için bkz. Wensinck, A. J., *The Muslim Creed*, Cambridge 1932.

¹¹ Karadaş, Çağfer, "Mürcie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2010, cilt: VII, sayı: 2, s. 191-221

¹² Eşari, *Makalat*, tahk. H. Ritter, İstanbul 1931. s. 132. İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl*, IV, 204.

savunduğu bir başka görüş de imanın amelle artıp eksilmeyeceğidir.¹³ İman konusunda müminlerin birbirlerine üstünlüğünün olmadığı ve hepsinin imanda eşit olduğu anlayışı da yine amel konusundaki temel yaklaşımla alakalı görülmelidir.¹⁴

Diğer önemli tartışma alanı olan büyük günah işleyeninin durumu konusunda, Mürcî'lerin temel tavrı, bir müminin ancak mümin olduğu yoldan geri dönmek suretiyle, bir diğer ifadeyle ancak imanın zıddı olan şeyi, yani tezkibi, işlemekle kâfir olacağı şeklindedir. Bunun dışında, büyük günah işlemiş olan bir müminin, bunun neticesinde günahkâr ve fasık olup günahı sebebiyle ahirette azaba düçar olacağını ve fakat dinden çıkmayacağını ifade ederler ve *mürtekib-i kebirenin* durumunu Allah'a havale eder, böyle bir kişi hakkında verilecek hükmü din gününe ertelerler (*irca*).¹⁵

Bu noktada iman ile küfür arasında bir ara kategori olarak fonksiyon ifa eden fasık kavramının ya da Hanefi literatürde sıklıkla görülen büyük günah işleyeninin '*müstekmilül iman*' olma vasfını kaybedeceği anlayışının, kanaatimizce, benzer ara kategori ifadesi olarak kullanılan terminolojiyle birlikte ayrı bir çalışmanın konusu olarak ele alınması gerekir. Böyle bir çalışmanın bize sunacağı muhtemel sonuçlardan birisi, Müslüman kelimcilerin mezhep mensubiyetlerini muhafaza etmekle beraber, teşekkül devrinde ya da takip eden süreçte, hangi kavramsallaştırmalar yoluyla açılımlar yaptığını dair bize ipuçları vermesi olacaktır. "Küfürle birlikte iyi ameller fayda vermediği gibi imanla birlikte kötü ameller de zarar vermez"¹⁶ şeklindeki görüşün kaynaklarda bazen Mürcie'nin geneline izafe edildiği görülmektedir. Bazen de bu görüş sadece Mukatil b. Süleyman'ın temsil ettiği Mürcî bir alt gruba izafe edilmektedir. Bunun Mürcie'nin genel görüşü olarak takdim edilmesiyle ilgili bazı araştırmacılar farklı görüşler ortaya koysa da¹⁷ kanaatimizce burada da ikili kategorizasyondan bahsetmek mümkündür. Buna göre, Ebu Hanife'nin Mürcî olduğu ithamıyla karşılaşan Hanefiler açısından, ana akım İslami anlayışa göre kabul edilmesi mümkün olmayan Mukatil b. Süleyman'a izafe edilen bu görüşü dillendirmek suretiyle bir taraftan Mürcie içinde, fikirleri kabul edilemez bir aşırı grubun olduğu kabul edilmiş olmakta ancak diğer taraftan ise Ebu Hanife'ye izafe

¹³ Huseyin b. Neccar'ın imanın amelle artacağı ancak günahla eksilmeyeceği görüşü bir istisnayı teşkil etmektedir. Eşa'ari, *Makalat*, s. 136.

¹⁴ Eşa'ari, *Makalat*, s. 139.

¹⁵ İbn Hazm, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed, *el-Fasl*, IV, 205.

¹⁶ İbn Hazm, *el-Fasl*, IV, 205.

¹⁷ Farklı bir izah için bkz. Kutlu, "Mürchie", *DİA*.

edilen Mürcîliğin kabul edilebilir görüşlere sahip olduğu kanaati için de alan açılmış olmaktadır.¹⁸

Bu noktada Ebu Hanife'nin Mürcieye izafe edilen konularda ne düşündüğü sorusunu gündeme getirdiğimizde şu hususlarla karşılaşmaktayız: Bizzat kendisinin yazıp yazmadığı ile ilgili tartışmaları bir kenara bırakarak konuşacak olursak, Ebu Hanife'ye ait olduğu iddia edilen risalelerde metne müdahale sonucu yer aldığı iddia edilen bir cümle hariç Mürcie adının doğrudan geçmediğini görmekteyiz. Hammad b. Ebu Hanife'nin rivayet ettiği *el-Fıkhul-ekber*'de Mürcie adından doğrudan bahsedilen pasajda, "Biz Mürci'e'nin dediği gibi, iyiliklerimiz kabul, kötülüklerimiz affedilmiştir demiyoruz şeklinde bir ifade yer almaktadır. Ebu Hanife'nin Mürcii olduğunu reddedenler bu cümleyi kendi görüşlerini destekleyen bir delil olarak kullanmaktadırlar. *el-Fıkhul-ekber*'de o dönemde tartışılmayan, ancak felsefe eserlerinin tercümesinden sonra tartışılmaya başlanan cevher ve araz gibi konularla ilgili bilgilerin yer alması, ayrıca o dönemde henüz tartışma konusu yapılmamış keramet, mucize ve istidrac gibi konulardan bahsedilmesi, bu esere sonradan ilaveler yapıldığı iddialarını haklı haklı çıkaran hususlardır. Dolayısıyla, az önce Mürcie ile ilgili Ebu Hanife'ye ait olduğu bahsedilen ifadenin de o şekilde yer almadığı söylenmektedir.¹⁹

Ebu Hanife'ye izafe edilen söz konusu risaleler incelendiğinde, imanın tarifi, artıp eksilmesi, büyük günah işleyeninin durumu, *iman* ve *islam* kelimeleri arasındaki ilişki, resmi otoriteye isyan etmenin caiz olup olmadığı gibi konularla ilgili ortaya konulan temel görüşlerin, İslam literatüründe Mürci'e'ye atfedilen görüşlerle paralellik arz ettiği görülür.

Aşağıda İbn Teymiyye'nin Mürcie ve bununla ilişkili olarak Ebu Hanife ile ilgili tavrını ve bu tavrın ehemmiyetini anlayabilmemiz için kısaca Hanefi literatürde bu konuyla ilgili temel yaklaşımları hatırlamamız gerekir. İlk grup Ebu Hanife'nin Mürcii olduğu iddiasını kategorik olarak reddetmekte ve Mürcie'yi iman konusundaki sapık fikirleri olan bir mezhep

¹⁸ Bu söylemeye çalıştığımız ikili tasnifler sadece objektif tasnifler yapıldığı, hiç yorum yapılmadığı intibai verilmek suretiyle algı oluşturma aracı vazifesi görmektedirler. Mezhepler tarihi literatürünün bu açıdan da değerlendirilmesinin ufuk açıcı sonuçlar doğuracağı kanaatini taşıyoruz. Diğer taraftan bu hususun, "biçim (form) içeriğin (content) ta kendisidir" düsturuyula hareket eden Rus Biçim bilimcilerinin ortaya koyduğu teorik yaklaşımlardan da istifade edilmesinin zaruretine dikkat çekmek istiyoruz.

¹⁹ Konuyla ilgili tartışmalar için bkz. İnal, "Hanefi Literatürde Ebu Hanifenin Mürciiliği Problemi", s. 226-7.

olarak görmektedir. İkinci gruba dahil edilebilecek Hanefi eserlerde ise, Ebu Hanifenin Mürcii olduğu kabul edilmekte ve fakat bundan bilinenden farklı bir Mürcie anlaşılması gerektiği hususu vurgulanmaktadır. Üçüncü gruba dahil eserlerde ise bu tartışma tamamen yok sayılmakta ve konudan hiç bahsedilmemektedir. İlk gruba örnek olarak Ebu Hanife ile Mürcie ilişkisini doğrudan reddeden Pezdevi gösterilebilir.²⁰ İkinci gruba örnek olarak, el-Maturidi ve Ebu'l-Mu'in en-Nesefi'yi gösterebiliriz. Maturidi *Tevilat*'ta, Mezzum Mürci'e ve Mahmud Mürcie ayrımı yapmaktadır. Mahmud Mürciiler, "büyük günah işleyenlerle ilgili kararı dilediği şekilde hükmetmesi için Allah'a bırakanlar" olarak tavsif edilirken, Mezzum Mürciiler, "Fiilleri Allah'a ait kılarak kulun fiillerini ve bunlarda tedbiri kabul etmeyeneler" olarak nitelenmektedir. Nesefi ise *Tabsıra*'da, benzer bir yaklaşımla hareket etmekte ikili tasnife baş vurmaktadır.²¹ Ebu Hanife'nin Mürciiliğinden hiç bahsetmeyen müelliflere örnek olarak İbn Hümmam'ı, Lamişi'yi, Osman el-Hanefi'yi gösterebiliriz.

Tarihsel realitede karşılığı olmadığını düşündüğümüz en azından tartışmalı olan bu ikili tasnifin Hanefi müellifler tarafından yapılmış olmasının anlaşılabilir bir tarafı vardır ki o da Hanefi müelliflerin bu kategorizasyon ya da tasnif sayesinde Ebu Hanife'nin Mürciiliği eleştirilerine cevap verebilme vasıtalarını ve şansını elde etmiş olmalarıdır. Bu noktada, aşağıda da göreceğimiz üzere İbn Teymiyye'nin *Ğulat Mürciesi* ve *Fukahā Mürciesi* ayrımını niçin yaptığı ve bununla neyi hedeflediği sorusu önem arz etmektedir.

Mürci'e ve görüşleri ile ilgili buraya kadar anlatmaya çalıştığımız hususlarda Ehl-i Sünnetin görüşlerinin ne olduğunu ortaya konulacak olsa görülür ki temel noktalarda önemli bir fark bulunmadığı görülür. Tarihsel süreçte Mürcie'nin Hariciler dışında diğer muarızları olan Ehl-i Hadis ile olan ilmi kavgaları bu genel mülahaza göz ardı edilmeden değerlendirilmelidir. Benzer bir şekilde İbn Teymiyye'nin konuya yaklaşımı da Mürcie'nin ana çizgisinin daha sonra Ehl-i Sünnet tarafından 'absorbe' edilip içselleştirildiği düşüncesi ışığında ele alınmalıdır.²²

²⁰ Pezdevi, *Usulü'd-din*, s. 145-46.

²¹ Konunun detayları için bkz. İnal, "Hanefi Literatüründe Ebu Hanife'nin Mürciiliği Problemi", s. 228-9.

²² Kutlu'nun Mürcie'yi, "iman-amel konusunda Hariciler'le, imamet konusunda Şia'ya, *va'd* ve *va'id* ile büyük günah meselesinde Mu'tezile'ye karşı çıkararak düşünce özgürlüğü, adalet ve hoşgörü esasına dayalı bir inanç" olarak tarif etmesi Watt'ın Mürci bakış açısının daha sonra Ehl-i Sünnet tarafından absorbe edildiği şeklindeki görüşüyle uyum arz etmektedir.

Mürcie'yi ele aldığı bölümde İbn Teymiyye de imanın tarifi ve mürtekeb-i kebirenin durumu gibi konularda tıpkı diğer Ehl-i Hadis mensupları gibi ameli imandan bir cüz olarak görmekte ve onların mürtekeb-i kebire ile ilgili görüşünü aynen benimsediğini ifade etmektedir. Diğer taraftan Mürcie ile ilgili genel tavrı Ehl-i Hadise mensup âlimlerde gördüğümüz eleştirel tutumun aynısıdır. Bu hususları kısaca özetledikten sonra bu benzerliğe rağmen kullandığı dil ve kavramsallaştırmalar tahlil edildiğinde İbn Teymiyye'nin Mürcie ve beraberinde Ebu Hanife hakkındaki düşüncelerinde ve konuya yaklaşımında çok önemli bir farklılığın olduğunu ortaya koymaya çalışacağız.

2. Ehl-i Hadis Geleneğinde Mürcie Algısı

Hanbeliler'in Mürcie algısını onların Ebu Hanife'ye karşı olan tutumlarından ayrı düşünmek imkânsızdır. Konuyu Ahmed b. Hanbel ve ilk dönem Hanbeli müelliflerden İbn Batta el-Ukberi'den hareketle ele alacak ve daha sonra da sonraki dönem Hanbeli müelliflerden İbn Teymiyye'nin görüşüne mukayeseli bir şekilde yer vereceğiz.²³

Ahmed b. Hanbel'e göre Mürci'iler arasında herhangi bir tasnife gitmeye imkân yoktur; hepsi aynı şekilde aşırı sapık bir grubu teşkil etmektedirler. Ona göre onların görüşlerindeki sapıklık kendilerini başka dinlerle mukayese edecek boyutlardadır.²⁴ Diğer mezhep mensupları gibi Ahmed b. Hanbel'in de bu mezhep aleyhindeki görüşlerini sahabe desteğinde ortaya koyduğunu görmekteyiz: İbn Abbas'a göre "iki grubun İslamda nasibi yoktur bunlardan birisi Mürcie diğeri de Kaderiyye'dir."²⁵

Ahmed b. Hanbel ve diğer Hanbeli müelliflerin bu görünürde sert tavırlarının aksine yine başta Ahmed b. Hanbel olmak üzere bazı müellifler daha ılımlı bir yaklaşımı hem de aynı eserlerinde gösterebilmektedirler. Mesela Ahmed b. Hanbel az önce aktardığımız sert görüşlerinin yanında, kendilerinin Ehl-i kibleyi tekfir etmediğinden bahisle "..biz Ehl-i kibleye

²³ Konu teorik boyutlarıyla birlikte doktora çalışmamızın Hanbelilerin Mürcieye yaklaşımı ile ilgili bölümünde detaylıca ele alınmıştır. Bkz. İnal "The Presentation of the Murjia in Islamic Literature", The University of Manchester, 2002 (Yayınlanmamış doktora tezi). Ayrıca, "Mezhepler Tarihi Literatüründe Öteki Algısı: Mürcie Örneği" isimli makalemizde de Hanbelilerin ve İbn Teymiyye'nin konuya yaklaşımı yine ilgili tezden hareketle irdelenmiştir. Takip edilen sayfalarda ortaya konulan görüşler tezde ulaştığımız bulguların özetti mahiyetindedir.

²⁴ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü's-sünne*, s. 88. Ayrıca Mürcie en tehlikeli hatta Ezarika'dan bile daha tehlikeli dini grup olarak görülmektedir. Bkz. *K. Sünne*, s. 84).

²⁵ Ahmed b. Hanbel, *Kitabü's-sünne*, s. 88.

mensup olanların cenaze namazını kılarız ve Allah'tan bu kardeşlerimize, günahlarından tevbe etmemiş olsalar bile, af niyaz ederiz. Onlar hakkında verilecek kararı Allah'a havale ederiz. (*ircaü ma ğabe mine'l-umuri ilallah*).²⁶ Daha da ilginç olanı *irca* akidesini yazmış olduğu risale ile ilk defa ortaya atan kişi olarak gösterilen Hasan b. Muhammed el-Hanefiyye hakkında "keşke bu berbat risaleyi yazmadan ölseydim" şeklinde bir anekdottan bahsedilmektedir ki bu üzerinde durulması gereken bir husustur.²⁷ Diğer Hanbeli müellif İbn Batta el-Ukberi de Mürcie aleyhinde hadisler serdederek konuya ele almakta, *irca* akidesine kail olmanın kişinin mirastan mahrum olması için yeter sebep olduğunu söyleyen âlimlerin görüşlerini aktarmaktadır.²⁸

Diğer taraftan İbn Batta, Mürcie'nin 'kralların dini üzere' olduğu eleştirisini getirmektedir ki benzer eleştirileri Şii müellif Nevbahti'nin de yaptığını görmekteyiz.

Kitapta yer alan ve ancak birkaç tanesinden bahsettiğimiz Mürcie'ye yöneltilen ağır eleştirileri derledikten sonra, İbn Batta ilginç bir şekilde, Süfyan es-Sevri ve İbn-i Mübarek'ten nakille, "ahkâm söz konusu olduğunda herkesi mümin kabul ederiz ve fakat Allah katında durumlarının ne olduğunu ve hangi din üzere öleceklerini bilemeyiz"²⁹ demektedir. Bu tavır büyük ölçüde Mürcii görüşle aynıdır. İki önde gelen âlimden böyle bir görüşün aktarılması, Hanbeli müelliflerin Mürcie'ye karşı tutumları göz önünde bulundurulduğunda ilginç olduğu kadar, aslında tekfir tartışmalarının literatüre yansıyan katı polemiklerin ötesinde bir boyutunun da bulunduğunu işaret etmesi açısından da üzerinde ayrıca durmayı gerektirecek ehemmiyeti haizdir.

Hanbelilerin Mürcii algısı söz konusu olduğunda muhtemelen en ilginç tavır İbn Teymiyye'nin tavrıdır. Onun *Kitabü'l-İman*'ı gerek Mürcie konusunun gerekse iman tartışmalarının ele alındığı en kapsamlı eserlerden birisi olmasının yanında bir kişinin mezhep aidiyetini sürdürmekle birlikte, ne tür yeni açılımlar yapabileceğini ortaya koyması açısından da ilginçtir. Eseri *Mecmu'u'l-Fetava*'dan ayrı basım olarak neşredilmiştir. Genelde Hanbeli eserler itikadi konularda sadece ayet ve hadis derlemesinden ibaret

²⁶ İbn Ebi Ya'la, *Tabakat*, I, 294.

²⁷ Ahmed b. Hanbel, *Sünne*, s. 89.

²⁸ İbn Batta el-Ukberi, *Kitabu's-şerh ve'l-ibane*, s. 38.

²⁹ İbn Batta, *İbane*, s. 49. İbn Batta Mürciileri herkesin arkasında namaz kılmaya cevaz vermekle itham etmektedir. Ancak bilinen bir husustur ki bu konuda Sünnilerin genelinin tavrı da mürcieden çok farklı değildir (İbn Batta, *İbane*, s. 342).

olarak algılansa da İbn Teymiyye'nin bu eserinde ortaya konulan tablo kendisinin ele aldığı konuları diğer kelimcilerin eserlerinde gördüğümüz dakiklikte analiz ettiğini gösterir mahiyettedir.

İbn Teymiyye'nin meselelere diğer Hanbelilerden farklı yaklaştığının en güzel örneklerinden birisi onun 73 fırka hadisini değerlendirme tarzında görülebilir. Tutumları tahmin edilebilecek diğer birçok Hanbeli müellifin aksine o, "eğer bir kimse bu hadiste zikredilen grupları doğrudan kâfir (*kufrun yanqulu ani'l-mille*) ilan ederse, böyle yapmakla Peygamberin sünnetine, sahabenin icmasına ve dört imamın görüşüne muhalefet etmiş olur. Zira bu zikredilenlerden hiç birisi bu grupları doğrudan kâfir ilan etmemiştir" demektedir.³⁰

İbn Teymiyye'nin dikkate değer bir başka yaklaşımı da Mürcie'nin ameli imandan bir cüz olarak görmeyen anlayışı ile ilgilidir. Ona göre, her ne kadar Hanbeli yaklaşımla uyum arz etmese de, neticede, Mürcieler de bu görüşlerini temellendirirken kendilerince doğru telakki ettikleri bir nas yorumuna dayanmaktadırlar."³¹ Hanefi ya da Mürciileri nasların açık manaları dururken kendi reylerine uymakla itham eden Hanbeli tavır göz önünde bulundurulduğunda, bu yaklaşım hakikaten şaşırtıcı olması yanında günümüzdeki tartışmalarda bile göremediğimiz insafı bir yönü bulunmaktadır.

Daha önce de gördüğümüz üzere her hangi bir mezhebi ele alırken müsamahakâr bir bakış açısıyla yaklaşan âlimlerin başvurduğu en güvenli usul, söz konusu mezhebin birisi makul diğer aşırı ya da ğulat grup olmak üzere iki kısımdan teşekkül ettiği şeklindedir. İbn Teymiyye'nin de bu yola başvurduğunu görüyoruz. Tarihi realiteyi yansıtıp yansıtmaması bir yana, ona göre, Mürcie ikiye ayrılır: Birincisi *Mürrietü'l-fukaha* diğeri ise *Mürrietü'l-ğulat*'tır.³² Ayrıca *Mürrietü'l mütekellimun* ve *Mürrietü'l-fukaha* olarak da ikiye ayrılan Mürcie aslında amellerin imandan bir cüz olmaması noktasında

³⁰ İbn Teymiyye, *İman*, s. 216.

³¹ İbn Teymiyye, Mürcie karşısında sergilediği bu tutumunu diğer mezheplere mesela haricilere karşı da sürdürmüştür. Onlarla ilgili olarak "Hariciler en sapık gruptur. Her ne kadar Müslüman toplumu eleştirme noktasında son derece fanatik olsalar da, ne Hz. Ali ne de ilk nesle mensup diğer şahsiyetler onları tekfir etmemiş yalnızca hata üzere olduklarını söylemekle iktifa etmişlerdir." (*İman*, s. 193-4). Hatta onun münafıklar söz konusu olduğunda bile müsamahakâr üslubunu sürdürdüğünü ve "İslam toplumunda münafıklar için ayrı bir kabristan bulunmamaktadır" dediğini görmekteyiz. Bkz. *İman*, s. 215.

³² Sapık Mürcieyi ifade için bilinen tabiri faklı şekillerde kullanılmaktadır. *Mürrietü'l-Ğaliye*, *Ğulat*, *Ğulatü'l-Mürctie*. *İman*, s. 181.

ortak görüşe sahiptirler. Kendisi Ebu Sevr'in Mürcie'yi takdimini Fukaha ve Mütakellimin ayırımının farkında olmamakla eleştirir ve sadece Fukaha Mürciesinden haberdar olduğunu zikreder. İbn Teymiyye'nin adil davrandığı hususlardan birisi de Cehmiyye ile Mürcie'nin iman tariflerinin birbirinden farklı olduğunu, Mürciiler imanı tasdik ve ikrardan oluşan bir kavram olarak görürken Cehmiler sadece tasdikten ibaret addettiklerine dikkat çekmesidir.³³ Orijinal yaklaşımına devam eden İbn Teymiyye'nin bir başka özgün yaklaşımı da şudur: "Âlimlerimiz sözde sapık mezheplere saldırdıkları dedikodular üzerinde hareket etmekte aslında yapmaları gerekeni yani bu grupların kendilerinin ne dediğine kulak vermemektedirler." Bu meyanda Mürcie'ye atfedilen bir görüşle ilgili tartışmaya değinmekte aslında Kerramiyye'ye ait olan bu görüşün yanlışlıkla Mürcie'ye atfedildiğini söylemektedir.³⁴

İbn Teymiyye'nin tekfir konusunda söylediği şu husus onun müsamahakâr yaklaşımının bir başka vechesini oluşturmaktadır: Ashab-ı hadisten bazılarının günah işleyeni tekfir etmeleri bu kişinin İslam akidesinin herhangi bir unsurunu terk etmesi sebebiyle değil, bilakis ibadeti ihmal etmesi hasebiyledir. Dolayısıyla Ashab-ı hadisin bu kabilden tekfir ifadeleri kişiyi din dışına çıkarmaz (*la yanqulu anil mille*).³⁵

Bu konudaki en orijinal tespiti ise büyük günah işleyenin çekeceği azap bağlamında söylediği şu sözlerdir: Ona göre "Eğer hem Hanbeliler hem Hanefiler günahkârın kıyamette ikaba düçar olacağı ortak kanaatini taşıyorlarsa, artık bu noktadan sonra yaptıkları tartışma kelime oyunundan (*en-niza el-lafzi*) başka bir şey olmayacaktır.³⁶

İbn Teymiyye bugün bile tartışma ortamlarında rastlamanın zor olduğu bir müsamahakar bir üslup ile şunları söylemektedir: "(Büyük günah işleyeni tekfir etmemek ile) Mürcie ibadetlerin dinden olmadığını söylemiş olmamaktadır, bilakis onlar ibadetin imanın tarifini oluşturan asli unsurlardan birisi olmadığına vurgu yapmak istemektedirler."³⁷

Ebu Hanife söz konusu olduğunda da İbn Teymiyye'nin benzer tutumunu sergilemeye devam ettiğini görmekteyiz: "Kufe fukahası ve abidleri arasında imanın hem tasdik hem de ikrardan ibaret olduğunu

³³ İbn Teymiyye, *İman*, s. 157.

³⁴ İbn Teymiyye, *İman*, s. 373.

³⁵ İbn Teymiyye, *İman*, s. 316.

³⁶ İbn Teymiyye, *İman*, s. 181.

³⁷ İbn Teymiyye, *İman*, s. 206.

söylemek suretiyle Mürcie'den ayrılanlar vardır" ifadesi hanbeli literatürde görmeye alışık olmadığımız bir tasnif olup kanaatimizce böyle bir ikili tasniften maksadı Ebu Hanife'nin Mürcii olduğu ancak hanbeli literatürde tavsif edildiği şekliyle sapık görüşleri savunan türden bir Mürcii anlayışa mensup olmadığı aksine, kendi ifadesiyle, "içlerinde abidlerin, zahidlerin ve fakihlerin de bulunduğu" makul görüşleri olan Mürcii alt gruba mensup olduğu algısını oluşturmaktır.³⁸ Bir başka vesile ile mezhepleri karşılaştırırken Mutezile ve Haricilerin Mürcie'den daha tehlikeli olduğunu zira "Mürcie arasında âlimlerden ve abidlerden bir zümre vardır ve bu abidler ümmet arasında hayır ile yâd edilirler"³⁹ demektedir. Burada kastedilenin Ebu Hanife olduğu açık olduğu gibi daha önce de görüldüğü üzere Ebu Hanife ile Cehm b. Safvan arasında da sürekli bir mesafe koyma gayreti görülmektedir.⁴⁰

İbn Teymiyye'nin Ebu Hanife'nin Mürcii oluşu bağlamında söyledikleri noktada vereceğimiz son örnek ise şudur: "Derin ilimlerine ve zahidane hayat tarzlarına rağmen, bazı âlimlerin irca fikrini cazip bulduğu görülmektedir. Mürcie saflarında bu zatlardan birçok kişi olması sebebiyledir ki Selef Mürcie'yi kâfir kabul etmemiş onların sapıklığını itikadi açıdan değil *ef'al* cihetinden yanlışlıklar olarak değerlendirmiştir. Mürcie imanı sadece tasdik olarak nitelendirirken, *Fukaha Mürciesi* tasdik ve ikrar olarak tarif eder. Bu konudaki tartışmalar kelime oyunundan (en-niza el-lafzi) ibarettir."⁴¹

Bu konuda Hanbelilerin yaklaşımı, bilinen Ehl-i Hadis Ehl-i Rey ikilemi ile izah edilemeyecek orijinallikler barındırmakta olup, özellikle İbn Teymiyye'nin *Kitabü'l- iman* bağlamında irca, Mürcie ve Ebu Hanife ile ilgili söylediği son derece özgün söz ve yaklaşım onun diğer eserlerinin de tetkik edilmesiyle daha da güz yüzüne çıkarılmalıdır. Onun bu söyledikleri klasik dönemdeki tartışmalara katkıda bulunduğu kadar günümüzdeki bazı selefi grupların, üstelik de İbn Teymiyye'yi referans göstererek, sergiledikleri katı tavırlarını yeniden gözden geçirmelerine vesile olacak özgünlüktedir.

KAYNAKÇA

Athamina Khalil, "The Early Murjia: Some notes". *Journal of Semitic Studies*, XXXV, I, 1990.

³⁸ İbn Teymiyye, *İman*, s. 220.

³⁹ İbn Teymiyye, *İman*, s. 220.

⁴⁰ İbn Teymiyye, *İman*, s. 387.

⁴¹ İbn Teymiyye, *İman*, s. 380.

Eşari, *Makalat*, tahk. H. Ritter, İstanbul 1931.

İbn Hanbel, Ahmed, *es-Sünne*, Lübnan 1985.

İbn Sa'd, Muhammed, *Tabakatü'l-Kübra*, Beyrut 1958.

İbn Batta el-Ukberi, *Kitabü'ş-şerh ve'l-ibane*, thk. H.Laoust, Damas 1958.

İbn Teymiyye, *Kitabü'l-iman*, Daru'l-furkan, trs.

İnal, İbrahim Hakkı, "Hanefi-Maturidi Literatürde Ebu Hanife'nin Mürciiliği Problemi", *İmam-ı Azam Ebu Hanife ve Düşünce Sistemi*, Bursa 2005, ss. 225-231.

İnal, İbrahim Hakkı, "The Presentation of the Murji'a in Islamic Literature, Yayınlanmamış doktora tezi. The University of Manchester, 2002.

Karadaş, Cağfer, "Mürchie'nin Mezhepliği Problemi ve Ebû Mansûr el-Mâtürîdî", *Milel ve Nihal: İnanç, Kültür ve Mitoloji Araştırmaları Dergisi*, 2, 2010, ss. 191-221.

Kutlu, Sönmez; "Mürchie", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi (DİA)*, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, XXXII, 2003, ss. 41-45.

- *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürchie ve Tesirleri*, Ankara 2000.

Madelung, Wilfred, "The Early Murjia in Khurasan and Transoxania and the Spread of Hanafism", *Der Islam*, 1982,

- "Early Sunni Doctrine Concerning Faith as reflected in the *Kitab al-iman* of Abu Ubaid al-Qasim b. Sallam," *Studia Islamica*, XXXII (1970), ss. 233-254.

- "The Spread of Maturidism and Turks", *Actas do Congresso de Estudos Arabes e Islamicos, Caimbria-Lisbo*, 1968, Leiden: E. J. Brill, 1971, ss. 109-168.

Van Ess, Josef, "Das Kitabu'l-irja des Hasan b. Muhammed b. el-Hanafiyye", *Arabica* (1974) XXIII.

Pessagno, J. Meric, "The Murji'a and Abu Ubayd", *JAOS*, 59 (1975), ss. 387-394.

Schacht, Joseph, "New Sources for the History of Muhammadan Theology", *Studia Islamica*, I (1953), ss. 23-42

Talibi, Mohamed, "al-Irja de la Theologie du Salut al Kairowan au III./IX. Siecle", *Akten des VII. Kongresses fur Arabistik und Islamwissenschaft*, Gottingen 12-15 August 1974, ss. 348-363.

Van Vloten, G., "Irdja", *ZDMG*, 45 (1891), ss. 161-167.

Wensinck, A. J., *The Muslim Creed*, Cambridge 1932.